

## تحلیل مفهوم‌شناسی

# همدلی در قرآن کریم\*

- ایمان سید محرمی<sup>۱</sup>
- ابوالفضل غفاری<sup>۲</sup>

### چکیده

مطالعه حاضر، نگاهی متفاوت به مفهوم همدلی به عنوان یکی از مهارت‌های زندگی دارد و مسیر رشد و تحول همدلی را مورد بررسی قرار داده است که این مسیر می‌تواند به کمال همدلی یعنی ایثار ختم شود. برای رسیدن به این هدف، دیدگاه قرآن کریم و نظرات دانشمندان علوم قرآنی و روان‌شناسی درباره همدلی جمع‌آوری گردید و با استفاده از روش تحلیل مفهومی مورد بررسی قرار گرفت. نتایج نشان داد که همدلی، با مفاهیم مواسات، جود و سخا، انفاق، احسان و ایثار در متون اسلامی ارتباط معنایی دارد. یکی از مهم‌ترین مفاهیم مرتبط با همدلی، ایثار است که نقطه اوج همدلی می‌باشد. ایثار واژه‌ای ارزشمند است که از

\* تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۳/۳۱ - تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۴/۷.

۱. دانشجوی دکتری مشاوره، گروه روان‌شناسی مشاوره و تربیتی، دانشکده علوم تربیتی و روان‌شناسی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران (im.seyyedmoharrami@mail.um.ac.ir).
۲. استادیار گروه مبانی تعلیم و تربیت، دانشکده علوم تربیتی و روان‌شناسی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران (نویسنده مسئول) (ghaffari@um.ac.ir).

همدلی سرچشمه می‌گیرد. برای حرکت از رفتارهای همدلانه به سمت ایثار، تربیت اسلامی، پیرایش از غفلت، آسیب‌های نفس و زشتی‌های اخلاقی، تقویت نرم‌دلی، به چالش کشیدن انگاره‌های منفی درباره ایثار، آموزش مهارت‌ها و صفات اخلاقی مرتبط با ایثار، الگوسازی، درک حقیقت پروردگار و تقویت ارتباط با خداوند پیشنهاد می‌گردد.

**واژگان کلیدی:** قرآن، همدلی، ایثار.

### ۱. مقدمه

انسان عصر معاصر با انواع آسیب‌های روانی و اجتماعی مواجه است و این آسیب‌ها در اغلب جوامع به طور نگران‌کننده‌ای رو به افزایش می‌باشد. این واقعیات باعث شده که صاحب‌نظران و متخصصان حوزه بهداشت و سلامت در نقاط مختلف جهان، تمام توجه و کوشش خود را صرف کاهش و کنترل آسیب‌های روانی و اجتماعی سازند. یکی از مفیدترین و کاربردی‌ترین راهکارها برای پیشگیری از بروز آسیب‌های روانی، غنای روابط انسان و بهبود مهارت‌های زندگی است. سازمان یونیسف<sup>۱</sup> مهارت‌های زندگی را مشتمل بر مجموعه‌ای از مهارت‌های روانی، اجتماعی و بین فردی می‌داند که باعث افزایش توانمندی افراد در جهت تصمیمات آگاهانه، روابط بین فردی مؤثر، مهارت‌های مقابله‌ای و مدیریت زندگی شخصی می‌شود (UNICEF Evaluation Office, 2012).

یکی از مؤثرترین مهارت‌های زندگی که می‌تواند بر بسیاری از جنبه‌های زندگی فردی و اجتماعی انسان اثرگذار باشد، همدلی<sup>۲</sup> است. قرآن به عنوان مهم‌ترین منبع دریافت آموزه‌های دینی، نقش برجسته‌ای برای همدلی قائل است و در سوره آل عمران به این مهم اشاره می‌کند:

«و همگی به ریسمان خدا چنگ زده و به راه‌های متفرق نروید و به یاد آرید این نعمت بزرگ خدا را که شما با هم دشمن بودید، خدا در دل‌های شما الفت و مهربانی انداخت و به لطف و نعمت خدا، همه برادر دینی یکدیگر شدید و در پرتگاه آتش بودید، خدا شما را نجات داد. بدین گونه خدا آیاتش را برای شما بیان می‌کند، باشد

1. UNICEF.
2. Empathy.

که راه یابید» (آل عمران / ۱۰۳).

در آموزه‌های اسلامی، تأکید زیادی بر همدلی شده است. امام علی علیه السلام بهترین احسان را همدلی با برادران ایمانی معرفی کرده است. امام صادق علیه السلام یکی از راه‌های نزدیکی به خداوند را همدلی و یاری برادران ایمانی دانسته و فرموده است:

«دو خصلت است که در هر که نباشد، از او دوری کن، دوری کن، دوری کن! عرض شد آن دو چیست؟ فرمود: نماز به وقت، مواظبت کردن بر آن و همدلی» (شیخ صدوق، به نقل از: یاری‌قلی و بهادری خسروشاهی، ۱۳۹۷).

در مکتب اسلام، انسان کامل همراه و همدل با مردم است و حضور در جمع مردم و کمک به هم‌نوعان، نوعی عبادت و باعث نزدیک‌تر شدن انسان به خدا محسوب می‌شود. ناراحت شدن به خاطر رنج و درد دیگران در دین اسلام یک ارزش است و در قرآن به این مطلب اشاره شده است و حضرت محمد صلی الله علیه و آله نمونه‌ی الای انسانیت است که نسبت به مردم مهربان و دلسوز بوده و در قرآن کریم به این مطلب اشاره شده است:

﴿لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِنْ أَنْفُسِكُمْ عَزِيزٌ عَلَيْهِ مَا عَنِتُّمْ حَرِيصٌ عَلَيْكُمْ بِالْمُؤْمِنِينَ رَؤُوفٌ رَحِيمٌ﴾ (توبه / ۱۲۸)؛ «همانا پیامبری از خودتان به سوی شما آمده است که آنچه شما را برنجاند، بر او سخت است، بر هدایت شما حریص و دلسوز، و به مؤمنان رئوف و مهربان است».

پیامبران و اولیای الهی که نمونه‌ی الای کمال انسانیت هستند، در جامعه و در میان مردم حضور داشتند و دل‌مشغول مشکلات مردم بوده و از گمراهی و مشکلات آن‌ها، دل‌آزرده و غمگین می‌شدند (سلطان‌القرایی و مصرآبادی، ۱۳۸۶).

دین اسلام کامل‌ترین دین الهی است و تلاش می‌کند با دستورات و راهنمایی‌های خود، انسان را به مرتبه کمال برساند. انسان زمانی در یک خصلت نیک به کمال می‌رسد که استعدادهای وجودی وی در آن زمینه، تمام و کمال شکوفا گردد. همدلی بخشی از استعداد وجودی انسان است که می‌تواند رشد و پرورش یابد و از سطح یک پاسخ عاطفی به آشفستگی فرد دیگر فراتر برود و به رفتارهای مؤثرتری برسد. در دین اسلام، اهمیت زیادی برای رفتارهای همدلانه در نظر گرفته شده است، به گونه‌ای که خدمت کردن به خلق، مقدمه‌سایر ارزش‌های انسانی در نظر گرفته شده است (مطهری،

۱۳۶۷: ۲۶۷). اسلام انسان را به رفتارهایی دعوت می‌کند که همدلی را ارتقاء می‌بخشد و اهمیت بیشتری نزد خداوند دارد. با توجه به اسلامی بودن جامعه ایران، بررسی مفهوم همدلی از دیدگاه اسلامی و راه‌های رشد و بالندگی آن، ضروری به نظر می‌رسد. همچنین نگاه اسلام و مکتب قرآن به مفاهیم اخلاقی، آن قدر کامل است که فهم بیشتر آن نیاز به بررسی عمیق دارد. دین اسلام به عنوان کامل‌ترین نسخه الهی برای کمال بشر، از بدو تکوین تا کنون در معرض حمله‌های گوناگونی از طرف دشمنان حق، عدالت و معرفت بوده و از این رو طراح حکیم آن، راهکارهای دفاعی مناسبی برای حفظ، گسترش، بالندگی و اقتدار دین و جامعه دین‌مدار در نظر گرفته است تا اسلام را از هر گونه آسیب و مکر دشمن در امان نگه دارد (عزیزی و همکاران، ۱۳۹۶). یکی از این راهکارها، تقویت روحیه همدلی و ارتقای آن تا رسیدن به درجات عالی همدلی در جهت پاسداری از دین اسلام می‌تواند باشد. با توجه به اهمیت موضوع و با در نظر گرفتن این مطلب که پژوهشی به بررسی همدلی از دیدگاه قرآن کریم نپرداخته است، پژوهش حاضر با هدف فهم همدلی در ادبیات قرآنی و شناخت منظومه مفهومی آن در قرآن کریم صورت پذیرفت.

## ۲. پیشینه پژوهش

پژوهش‌ها نشان می‌دهد که در کیفیت رفتارهای همدلانه افراد، تفاوت‌هایی وجود دارد. اینکه برخی افراد برای همدلی با دیگران بیشتر آمادگی دارند، تحت تأثیر عوامل متنوعی است. دیویس (Davis, 1994) سن، سطح تحول شناختی و عوامل ژنتیکی و وراثتی را در همدلی مؤثر می‌داند. شیلدز (Shilds, 1995)؛ به نقل از: ابوالقاسمی، (۱۳۸۸) جنسیت را در همدلی دخیل دانسته و زاک (Zak, 2011) معتقد است که عوامل فیزیولوژیکی و هورمونی از جمله هورمون اکسی‌توسین<sup>۱</sup> در بروز همدلی مؤثر است. سایر پژوهش‌ها از تأثیرگذاری سبک تربیتی به طور مثال (Eisenberg & Partners, 1997)؛ به نقل از: Siegel, 2008)، جنسیت (Eisenberg & Partners, 1992)، نوع دلبستگی

1. Oxytocin.

(Bowlby, 1951)، عوامل فرهنگی - اجتماعی (Duan & Hill, 1996)، شخصیت و مزاج (Carlo, Berg & Karbon, 1992؛ به نقل از: حاتمی، ۱۳۹۰) و دین (Hardy & Partners, 2012) سخن گفته‌اند. بنابراین اینکه فرد چگونه دین، باورها و ارزش‌های دینی را درک کرده و به آن‌ها عمل می‌کند، در جهت‌گیری وی برای بروز همدلی و کیفیت آن نقش مهمی دارد.

فرانسیس، کرافت و پیک (Francis, Croft & Pyke, 2012) معتقدند که ادیان الهی، تأکید فراوانی بر رفتارهای نوع‌دوستانه و عشق ورزیدن نسبت به اطرافیان دارند و همدلی را عامل اصلی ایجاد انگیزه در بروز رفتارهای نوع‌دوستانه می‌دانند. آن‌ها در مطالعه‌ای، ۵۹۹۳ نوجوان مذهبی سیزده تا پانزده سال را که در مدارس دولتی مشغول به تحصیل بودند، مورد بررسی قرار دادند و تلاش کردند تا دیدگاه نوجوانان مذهبی را نسبت به تصویری که از خداوند دارند و ارتباط آن با رفتارهای همدلانه را بررسی نمایند. نتایج به دست آمده نشان داد دانش‌آموزانی که خداوند را به عنوان خدای مهربان می‌شناختند و بر صفت رحیم بودن خداوند تأکید داشتند، نمرات بالاتری در همدلی کسب کرده بودند و رفتارهای همدلانه بیشتری داشتند. از طرفی نوجوانانی که تصویری از خدای عادل در ذهن خود داشتند و بر عدالت خداوند تأکید داشتند در مقیاس همدلی، نمرات پایین‌تری کسب کرده بودند.

علوی (۱۳۸۹) همدلی را از نگاه دینی مورد بررسی قرار داده و آن را برابندی از صفات اخلاقی مانند صبر، گذشت، خوشرویی، سعه صدر و پرهیز از حسد، کبر، غرور و بخل معرفی کرده است. یاری‌قلی و بهادری خسروشاهی (۱۳۹۷) همدلی را از منظر اسلامی مورد بررسی قرار داده و چند اصل عملی مهم در ارتباط با همدلی را شامل نیت خیر و حسن فاعلی، عمل خیر و حسن فعلی، حسن ظن و پرهیز از بدگمانی، حسن خلق، عدل و انصاف و تعاون دانسته‌اند که در آیات قرآن (برای نمونه ر.ک: مائده/ ۲ و ۸؛ نحل/ ۹۰؛ فاطر/ ۱۰؛ حجرات/ ۱۲؛ حدید/ ۲۵) به آن اشاره شده است.

مطالعات متعددی نشان می‌دهد که همدلی نیروی برانگیزنده رفتارهای اجتماعی از جمله یاری رساندن به دیگران و رفتارهای نوع‌دوستانه است (Graziano & Partners, 2007). باتسون و همکاران (Batson & Partners, 1981) در نظریه همدلی نشان دادند افرادی که

در مواجهه با وضعیت‌های اضطراری بتوانند خود را جای فرد آسیب‌دیده بگذارند و با او همدلی نمایند، بیشتر احتمال دارد که رفتارهای نوع‌دوستانه از خود نشان دهند. در واقع، همدلی منبع اصلی نوع‌دوستی است و فرد را به سمت کمک‌رسانی و مهربانی با دیگران سوق می‌دهد (Irani, 2018). پژوهش‌ها نشان می‌دهد که در پرتو تعالیم اسلامی می‌توان به رشد، شکوفایی و بالندگی بیشتری در زمینه همدلی دست یافت که از حالت شناختی و عاطفی به اعمال خیرخواهانه نیز برسد (یاری‌قلی و بهادری خسروشاهی، ۱۳۹۷).

یاری‌قلی و بهادری خسروشاهی در مطالعه‌ای با عنوان «بررسی تطبیقی مفهوم همدلی از منظر روان‌شناسی و مبانی اسلامی» (همان) نشان دادند که در روان‌شناسی، همدلی به عنوان توانایی درک علت واکنش‌های دیگران در موقعیت‌های مختلف معنا می‌شود که روابط اجتماعی را بهبود می‌بخشد و باعث ارتباطات مثبت با دیگران می‌شود؛ اما در مبانی اسلامی، از همکاری، ارتباط و عمل خیر با دیگران، به عنوان مفهوم نزدیک به همدلی یاد می‌شود. از طرفی مطالعات نشان می‌دهد که در فرهنگ اسلامی تلاش می‌شود افراد به گونه‌ای تربیت شوند که بتوانند علاوه بر همدلی با افراد نیازمند، با بروز رفتارهای خیرخواهانه به آن‌ها کمک نمایند (هراتیان و احمدی، ۱۳۹۱). بررسی‌ها نشان می‌دهد که با رشد و پرورش خصلت همدلی می‌توان احتمال بروز رفتارهای خیرخواهانه را افزایش داد (Irani, 2018). تا کنون پژوهشی که به بررسی مفهوم همدلی از منظر قرآن کریم و راه‌های پرورش آن بپردازد، یافت نشد و پژوهش حاضر با تکیه بر آیات قرآن کریم، روایات معصومان علیهم‌السلام و محققان علوم قرآنی، به این موضوع پرداخته است.

### ۳. ادبیات پژوهش

همدلی که اولین بار توسط روان‌شناس آلمانی به نام لپیز (Lipez, 1897) وارد حیطه روان‌شناسی شد، از کلمه آلمانی به نام *infuhlung* منشأ می‌گیرد و اولین بار در سال ۱۸۷۳ توسط فیلسوفی آلمانی به نام ویسچر<sup>۱</sup> جهت نشان دادن احساسات بینندگان

1. Vischer.

هنگام دیدن هنر به کار برده شد و بعداً توسط وونت (Wundt, 1903) برای اولین بار به انگلیسی ترجمه شد و معادل این واژه را در انگلیسی empathy گذاشت (یقینی، ۱۳۹۴). کاگان (Kagan, 1984) همدلی را یکی از هسته‌ای‌ترین هیجانات اخلاقی می‌داند و از نظر راجرز، همدلی توانایی ورود به دنیای احساس طرف مقابل و تجربه موقت زندگی فرد از دریچه نگاه همان فرد است. راجرز معتقد است که همدلی، ورود به دنیای دیگری البته با لطافت و سنجیدگی و بدون هیچ قضاوتی است (Brunel & Dupuy-Walker, 1988: 84). دامون (Damon, 1988) همدلی را از جمله مهم‌ترین حمایت‌های هیجانی اخلاقی معرفی کرده، معتقد است از آنجایی که اخلاق اساساً بر مقدم دانستن دیگران بر خود تأکید دارد و صرفاً به واسطه درون‌نگری و شناخت احساسات درونی خود تحول نمی‌یابد، لذا کودکان باید یاد بگیرند که نه تنها با واکنش‌های هیجانی خود هماهنگ شوند، بلکه با واکنش‌های هیجانی دیگری نیز هماهنگی حاصل کنند. هافمن (Hoffman, 1991) همدلی را پاسخ عاطفی فرد به آشفتگی دیگری تعریف کرده است که به جای تناسب با وضعیت خود فرد، با وضعیت فرد دیگر که قصد همدلی با او را داشته، تناسب دارد. هافمن پنج سطح برای رشد همدلی معرفی کرده است که از واکنش‌های غیر ارادی خودکار نوزاد نسبت به گریه‌های نوزادی دیگر شروع شده و تا واکنش پخته مبتنی بر تعمق فرد به شرایط ناگوار دیگری ادامه می‌یابد. وی همدلی را برای کودک امری ذاتی دانسته و آن را همدلی کلی<sup>۱</sup> نامیده است (Hoffman, 1991): به نقل از: جان‌بزرگی و همکاران، ۱۳۸۹).

دیدگاه نوع‌دوستی - همدلی بیان می‌کند که احساس همدلانه نسبت به فرد نیازمند کمک، باعث ایجاد انگیزه برای کمک به دیگران می‌شود، بی‌آنکه هدف نهایی این کمک، نفع شخصی باشد (Batson, 2009). مطالعات در این زمینه نشان می‌دهد که مهارت فهم و درک دیدگاه دیگران، شرط لازم برای بروز اعمال نوع‌دوستانه است (Moore, Pure & Furrow, 1990).

مطالعات متعددی نشان می‌دهد که بین همدلی و رفتارهای مطلوب اجتماعی،

1. Global empathy.

ارتباط مثبت و معناداری وجود دارد و رشد مهارت همدلی با افزایش رفتارهای فرا اجتماعی همراه است (Malti & Partners, 2009). رفتارهای مطلوب اجتماعی شامل بسیاری از طبقه‌بندی‌های رفتاری از جمله همدلی، مشارکت، حمایت، فداکاری و نجات دادن فردی دیگر می‌شود (Grusec & Skubiski, 1970). یکی از مهم‌ترین رفتارهای مطلوب اجتماعی که از همدلی نشئت می‌گیرد، ایثار<sup>۱</sup> نام دارد. ایثارگری رفتاری است که مانند مسئولیت اجتماعی از معیارهای درونی سرچشمه می‌گیرد و ریشه آن همدلی است (نوئین، کجباف و فرودستان، ۱۳۹۲: ۲۰۲). ایثار به معنای برگزیدن، عطا کردن و خواسته‌های دیگران را بر خواسته‌های خود ترجیح دادن و منفعت غیر را بر منفعت خود مقدم داشتن است (سیادت، ۱۳۸۷: ۹۰). پترسون و سلیگمن (Peterson & Seligman, 2004) ایثار را جهت‌گیری فرد به سمت دیگری بدون چشمداشت متقابل یا سایر منافع شخصی می‌دانند و ایثارگری را گرایشی مستمر نسبت به رفاه حقوق افراد دیگر، احساس همدلی با آنان و رفتار کردن به گونه‌ای که منافع آن‌ها تأمین گردد، می‌دانند. بر اساس این تعریف، ایثار یک مؤلفه انگیزشی دارد که با احساس همدلی و درک طرف مقابل همراه است و در نهایت به رفع نیازهای دیگران ختم می‌شود. این تعریف نشان می‌دهد که در ایثار همدلی وجود دارد و در واقع، ایثار سلسله‌مراتبی را طی می‌کند که شروع آن با احساس و شناخت درست و سالم (همدلی) است و به شریک کردن دیگری در مال خود در عین نیاز، و در نهایت از جان خود گذشتن در راه خدا ختم می‌شود.

در مطالعه حاضر، محققان به دنبال پاسخ‌گویی به این سؤال هستند که دیدگاه قرآن کریم، روایات معصومان علیهم‌السلام و محققان علوم قرآنی نسبت به مفهوم همدلی چیست و منظومه مفهومی همدلی در قرآن کریم چگونه است؟

#### ۴. روش پژوهش

هدف اصلی مطالعه حاضر، دستیابی به شناختی کامل‌تر، عمیق‌تر و دقیق‌تر از معنا و مفهوم «همدلی» و «ایثار» و ارائه الگویی مفهومی برای حرکت از رفتارهای همدلانه

1. Self-sacrifice.



به سوی رفتارهای ایثارگرانه از دیدگاه قرآن کریم است و برای رسیدن به این هدف، از روش تحلیل مفهومی<sup>۱</sup> استفاده شده است. روش تحلیل مفهومی، به بررسی مفاهیم به صورت تحلیلی می‌پردازد تا عناصر معنایی یک مفهوم و روابط بین آن‌ها و با کل مفهوم مورد بررسی قرار گیرد تا درک بهتری از یک مفهوم حاصل شود، به گونه‌ای که تصویر پس از تحلیل مفهوم یک مضمون باید دقیق‌تر و غنی‌تر از مفهوم اولیه باشد (کومبز و دنیلز، ۱۳۸۷).

روش تحلیل مفهومی، فنون و شیوه‌های متنوعی دارد که در مطالعه حاضر از شیوه تحلیل مفهوم بر حسب بافت یا سیاق مفهوم، تحلیل مفهوم بر حسب مفهوم متضاد و تحلیل بر حسب شبکه معنایی استفاده شده است. در شیوه بررسی سیاق مفهوم، واژه مورد نظر در بافت و سیاق جملاتی که در آن‌ها به کار رفته است، مورد توجه قرار می‌گیرد تا مشخص شود بر اساس بافت جمله‌هایی که آن را در بر گرفته، چه معنای دیگری از آن اراده شده است. در شیوه تحلیل بر حسب مفهوم متضاد، از واژه‌های متضاد با مفهوم مورد نظر استفاده می‌شود و با توجه به اینکه مفاهیم متضاد با هم جمع نمی‌شوند، لذا وجود برخی ویژگی‌ها در یکی، حاکی از نبودن آن‌ها در مفهوم دیگر است (باقری، ۱۳۸۷: ۳۶). در شیوه سوم، تحلیل با بررسی حوزه‌های معنایی مفهوم مورد نظر یعنی همدلی صورت گرفته است. در این شیوه، مفهوم مورد نظر در ارتباط با سایر مفاهیم نزدیک به آن و در قالب شبکه‌ای به هم پیوسته تحت عنوان حوزه یا میدان معنایی نشان داده می‌شود و تصویر جدیدی که تکمیل‌کننده مفهوم اولیه است، ارائه می‌شود (ایزوتسو، ۱۳۸۸: ۳۱۳). این ارتباط در شبکه معنایی می‌تواند از نوع ارتباط اشراقی و ارتباط اندراجی باشد. ارتباط اشراقی، حاکی از ارتباط مفهوم کانونی با سایر مفاهیم پیرامونی است که جلوه‌ای از مفهوم کانونی است و در ارتباط اندراجی، رابطه از نوع سلسله‌مراتبی است که در آن برخی مفاهیم در ذیل مفهومی دیگر قرار می‌گیرند و بُعد یا ابعادی را تشکیل می‌دهند (باقری، ۱۳۸۷: ۴۲-۴۳). در مطالعه حاضر با بهره‌گیری از روش ایزوتسو که معتقد است با نگاه معناشناختی و از طریق واژه‌های مترادف و متضاد یک

واژه (ابزوتسو، ۱۳۶۸) و تعریف بافتی یا متنی آن واژه می‌توان به معنای دقیق آن واژه پی برد (راد، ۱۳۹۰)، پژوهشگران نخست به بررسی مفهوم «همدلی» در قرآن کریم و روایات اسلامی پرداختند. آیات قرآن کریم و برخی از روایات که به مفهوم همدلی اشاره داشتند، استخراج گردیدند. همچنین پژوهش‌ها و متون برگرفته از قرآن کریم که به این مفهوم اشاره داشتند، مورد بررسی قرار گرفتند تا شناخت دقیق معنای این واژه حاصل گردد و معنای نهفته در لایه‌های متون کشف گردد. برای یافتن معادل قرآنی همدلی، کلمات نزدیک به همدلی مورد توجه قرار گرفت. قرآن مؤمنان را برادر (حجرات / ۱۰)، یاور و دوستدار یکدیگر (توبه / ۷۱) معرفی کرده است. بررسی معنای همدلی در بافت و سیاق آیات قرآن که به این مفهوم اشاره داشت (برای نمونه رک: بقره / ۲۶۵ و ۲۶۷؛ آل عمران / ۱۰۳؛ مائده / ۲؛ انفال / ۶۳؛ توبه / ۷۱ و ۱۲۸؛ حجرات / ۱۰؛ حشر / ۸)، نشان داد که نیکوکاری، تعاون، انفاق و کمک به نیازمندان با هدف رضای خداوند، نزدیک‌ترین واژه‌ها به همدلی هستند. برخی از آیات قرآن کریم (حشر / ۹) به مفهوم ایثار برای نشان دادن همدلی، کمک و مقدم دانستن دیگران بر خود در عین نیازمند بودن اشاره داشتند که معنای عمیق‌تری نسبت به سایر مفاهیم دارد. بررسی روایات اسلامی و سایر متون معتبر برگرفته از قرآن کریم نشان داد که انفاق، مواسات (شرکت دادن دیگران در امکانات خود) و ایثار که حضرت علی علیه السلام در *غرر الحکم* آن را بالاترین نیکوکاری، بالاترین بزرگواری و برترین سخاوت معرفی کرده است، معنای نزدیکی با همدلی دارند.

تحلیل و بررسی آیات بحث‌شده و توجه به سیاق آیات و روایات و متون نشان داد «ایثار» واژه‌ای است که تمام معانی قرآن، روایات و متون معتبر را دارد و می‌تواند کامل‌ترین واژه در ارتباط با همدلی باشد؛ زیرا بر اساس تعاریف و معنای لغوی مفاهیم در فعل ایثار، رفتار همدلانه، انفاق، کمک، تعاون و خلوص در عمل وجود دارد و نکته برجسته آن طبق آیات قرآن، تقدم دیگران بر خود در عین نیاز فراوان خود فرد است.

در ادامه با تمرکز بر واژه ایثار بر اساس سیاق مفهوم و تحلیل بر حسب مفاهیم متضاد و با استفاده از مباحث مکمل مانند واژه‌های دارای ترادف و تقابل معنایی و زمینه‌ها و عوامل مؤثر بر ایثار، این مفهوم بر اساس شبکه معنایی - از نوع رابطه اندراجی - برای رسیدن به فرایند حرکت از همدلی به ایثار تحلیل شد و این مراحل عمدتاً با استناد

به آیات قرآن کریم و بهره‌گیری از روایات معصومان علیهم‌السلام و پژوهشگران علوم قرآنی به انجام رسیده است.

## ۵. نتایج

با توجه به هدف پژوهش حاضر در پی آن بودیم که با استفاده از آیات قرآن کریم و بهره‌گیری از روایات معصومان علیهم‌السلام و پژوهشگران علوم قرآنی، واژه‌هایی را که دین اسلام در ارتباط با همدلی معرفی کرده است، پیدا کرده و بسط و گسترش دهیم. آیات استخراج‌شده از قرآن کریم نشان می‌دهند که دوستی و برادری (توبه / ۷۱؛ حجرات / ۱۰)، احسان و نیکوکاری (مائده / ۲)، انفاق (بقره / ۲۶۵ و ۲۶۷)، وحدت و تفرقه نداشتن (آل عمران / ۱۰۳؛ انبیاء / ۹۲)، الفت و مهربانی بین قلب‌ها (آل عمران / ۱۰۳؛ انفال / ۶۳) و ایثار (حشر / ۹)، برخی واژه‌های معادل با مفهوم همدلی هستند.

همچنین مرور متون و مطالعات مرتبط با همدلی نشان داد که در متون اسلامی، از عمل خیر، تعاون، همکاری، عدل و انصاف به عنوان مفاهیمی که نزدیک‌ترین معنا را با مفهوم همدلی دارند، استفاده می‌شود (یاری‌قلی و بهادری خسروشاهی، ۱۳۹۷: ۱۵۶). برخی آموزه‌های اسلامی از مواسات نیز به عنوان مفهومی که نزدیک‌ترین معنا را به همدلی دارد، یاد کرده و آن را شریک و سهیم شدن در رزق و یاری کردن با جان و مال دانسته‌اند (کلینی، ۱۳۶۷). بررسی مفهوم همدلی در سایر مطالعات نشان داد که در دین اسلام، همدلی کردن تنها به شکل زبانی و درک شناختی و عاطفی تجربه دیگران نیست. بررسی قرآن کریم و پژوهش‌های مرتبط با علوم قرآنی نشان داد که دیدگاه قرآن کریم نسبت به همدلی با رفتارهای خیرخواهانه از جمله جود، سخا، احسان، انفاق، مواسات و ایثار همراه است.

مطهری محبت و خدمت کردن به مردم و درد مردم داشتن را به عنوان یک ارزش، نیکی و کمال معرفی نموده و از مفهوم ایثار استفاده کرده و آن را گذشت و مقدم داشتن دیگران بر خود معرفی کرده است. فردی که ایثار می‌کند، دیگران را بر خود و آنچه متعلق به خویش است و به آن احتیاج دارد، مقدم می‌داند. این رفتار یکی از باشکوه‌ترین مظاهر انسانیت در دین اسلام است (مطهری، ۱۳۶۷: ۲۵۷).

ایثار، رفتاری است که ریشه آن در همدلی پرورنده می‌شود (نوئین، کجباف و فرودستان، ۱۳۹۲) و علاوه بر اینکه ایثار، همدلی را در خود دارد، ابعاد جدیدی نیز در رفتارهای ایثارگرانه وجود دارد. اگرچه همدلی یکی از هسته‌های ترین هیجانات اخلاقی است (Kagan, 1984)، اما ایثار عالی‌ترین و نقطه اوج خصلت‌های اخلاقی است. حضرت علی علیه السلام در چند مورد از ایثار به عنوان یک خصلت اخلاقی یاد فرموده است:

- «الإِثَارُ أَعْلَى الْمَكَارِمِ» (تمیمی آمدی، ۱۳۷۸: ۷۸۱)؛ ایثار عالی‌ترین خصلت اخلاقی است.

- «خَيْرُ الْمَكَارِمِ الإِثَارُ» (همان)؛ بهترین خصلت‌های اخلاقی، ایثار است.

- «غَايَةُ الْمَكَارِمِ الإِثَارُ» (همان)؛ نقطه اوج خصلت‌های اخلاقی، ایثار است.

- «لَا تَكْمُلُ الْمَكَارِمُ إِلَّا بِالْعَفَافِ وَالْإِثَارِ» (همان)؛ خصلت‌های والای انسانی، جز با عفت و ایثار کامل نمی‌گردد.

ایثار در لغت به معنای برتری دادن، برگزیدن، اختیار کردن، ترجیح دادن و مقدم داشتن دیگری بر خویش است که از مصدر باب افعال و از ماده «آثر» می‌باشد. ریشه اصلی این واژه «اثر» است و به زمانی اشاره دارد که با شمشیر بر چیزی می‌زنند و آن چیز در اثر آن ضربه قطع می‌شود که به آنچه باقی مانده، اثر می‌گویند (سیدی و رفیعی، ۱۳۹۳). در متون اسلامی، دو وجه معنایی برای ایثار در نظر گرفته شده است؛ وجه اول ایثار، برگزیدن و ترجیح دادن دنیا بر آخرت است که نوعی ایثار مذموم و تقدم منفی است و در دو بخش از قرآن، یکی در آیه ۳۸ سوره نازعات: «وَأَثَرُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا»<sup>۱</sup> و دوم در آیه ۱۶ سوره اعلی: «بَلْ تُؤْثِرُونَ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا»<sup>۲</sup> به آن اشاره شده است. وجه معنایی دوم ایثار، برگزیدن و ترجیح دادن به معنای مقدم داشتن مثبت است که در قرآن سه بار به آن اشاره شده است. در آیه ۹ سوره حشر: «وَيُؤْثِرُونَ عَلَىٰ أَنفُسِهِمْ وَلَوْ كَانَ بِهِمْ خَصَاصَةٌ»<sup>۳</sup> ایثار نوعی مقدم دانستن دیگران بر خود تعریف شده است. بر اساس این آیه، خدمت‌رسانی و کمک انصار به مهاجران تا آنجا پیش رفت که به رغم نیاز شدید خود، تأمین نیازهای

۱. زندگی دنیا را برگزید.

۲. ولی شما زندگی دنیا را ترجیح می‌دهید.

۳. آن‌ها دیگران را بر خود مقدم می‌دانند، گرچه خودشان نیازمند باشند.

آن‌ها را بر خود مقدم می‌دانستند (طبری، ۱۴۱۲: ۲۸/۲۸-۳۰). در بخش دیگری از قرآن کریم، ایثار در معنای وسیع‌تری به عنوان هر گونه ترجیح بین دو طرف آمده است: ﴿وَقَالُوا تَاللّٰهِ لَقَدْ آتٰرَكَ اللّٰهُ عَلَيْنَا وَاِنْ كُنَّا لَخٰطِئِيْنَ﴾<sup>۱</sup> (یوسف / ۹۱). در این آیه، ایثار به معنای برگزیدن و باقی گذاشتن اثری است که در میان مردم باقی می‌ماند (مصطفوی، ۱۳۸۰: ۹۴/۱۲). همچنین در آیه ۷۲ سوره طه، ایثار به عنوان برتری دادن آیات و نشانه‌های الهی بر تهدیدات فرعون معنا شده است که نشان‌دهنده تحول فکری انسان بعد از ایمان آوردن به خداوند است؛ چرا که ساحران که در آیات قبل سوره طه ابتدا برای مقابله با پیامبر خدا آمده بودند، بعد از اینکه نشانه‌های حضرت موسی عليه السلام را که از جانب خدا بود، دیدند، به خدا ایمان آوردند و به فرعون بی‌توجه شدند. ابن فارس (۱۳۸۷: ۱۳۸۷) به نقل از: سیدی ورفیعی، (۱۳۹۳) سه اصل معنایی مرتبط با هم را برای درک معنای ایثار و مشتقات آن مطرح نموده است. اولین واژه مرتبط با ایثار، «رسم الشیء الباقی» است که به اثر و باقی‌مانده چیزی اشاره دارد (غافر / ۲۱). دومین واژه، «ذکر الشیء» به معنای یاد کردن، نقل کردن و روایت کردن چیزی است (احقاف / ۴). واژه سوم، «تقدیم الشیء» به معنای مقدم داشتن چیزی بر دیگری است.

## ۱-۵. حوزه معنایی ایثار در قرآن

برای درک بهتر مفهوم ایثار، مناسب است سایر واژه‌هایی که قرابت معنایی با این مفهوم دارند و واژه‌هایی که در محور جانشینی یا هم‌نشینی ایثار هستند، استخراج گردند. در ادامه، نگاه مختصری به این واژگان خواهیم داشت.

### ۱-۱-۵. انفاق

«انفاق» واژه‌ای است که در قرآن به اعطای مال یا چیز دیگری در راه خدا به نیازمندان گفته می‌شود. بنابراین انسان بخشنده هر گاه بخشی از مال خود را به دیگران بدهد و برای خود نیز نگه دارد، انفاق کرده است و اگر تقسیم برابر نماید، مساوات و انصاف انجام داده است.

۱. [برادران] گفتند: به خدا قسم که خداوند تو را بر ما برتری داده است و قطعاً ما خطاکار بوده‌ایم.

## ۲-۱-۵. احسان

«احسان» واژه دیگری است که به ایثار نزدیک است. وقتی کسی بیش از آنچه بر عهده‌اش باشد، ببخشد و عطا نماید و کمتر از حق خود برای خویش نگه دارد، احسان کرده است (راغب اصفهانی، ۱۳۹۰: ۱۹۱). حضرت علی علیه السلام در این زمینه می‌فرماید:

«الْإِثَارُ أَحْسَنُ الْإِحْسَانِ وَأَعْلَىٰ مَرَاتِبِ الْإِيمَانِ» (محمدی ری‌شهری، ۱۳۹۰: ۱۲۸/۱):  
ایثار بهترین احسان و بالاترین مرتبه ایمان است.

## ۳-۱-۵. شهادت

در این میان، «شهادت» واژه‌ای است که بیشترین قرابت معنایی را با واژه ایثار دارد و زمانی که فرد، جان خود را در راه خدا نثار کند، اتفاق می‌افتد. شهادت بهترین مرگ و بالاترین درجه ایثار است.

## ۲-۵. واژه‌های دارای مترادف معنایی با ایثار

ترادف معنایی<sup>۱</sup> یا هم‌معنایی که در اصطلاح به یکسانی معنا ترجمه می‌شود، در مورد ایثار نیز وجود دارد. با مطالعه قرآن کریم و متون اسلامی، برخی واژه‌ها که از نظر لغوی با ایثار هم‌معنایی نسبی دارند، استخراج گردیدند.

## ۱-۲-۵. اختیار

اولین واژه «اختیار» است و نوعی برگزیدن است که به جهت برتری داشتن و خیر وجودی آن، مورد پسند انتخاب‌کننده می‌باشد.

## ۲-۲-۵. اجتناب

دومین واژه «اجتناب» است و از ریشه «جبی» به معنای جمع کردن از روی اختیار است. خداوند در قرآن می‌فرماید: ﴿وَجَاهِدُوا فِي اللَّهِ حَقَّ جِهَادِهِ هُوَ اجْتَبَاكُمْ وَمَا جَعَلَ عَلَيْكُمْ فِي الدِّينِ مِنْ حَرَجٍ﴾<sup>۲</sup> (حج/ ۷۸).

### 1. Synonymy.

۲. و در راه خدا چنان که حق جهاد اوست، جهاد کنید. اوست که شما را برگزیده و در دین بر شما سختی قرار نداده است.

### ۳-۲-۵. اصطفاء

سومین واژه که با ایثار قرابت معنایی دارد، «اصطفاء» می‌باشد و اختیار کردن و برگزیدن به خاطر خلوص و پاکی را شامل می‌شود. قرآن کریم می‌فرماید: ﴿قَالَ يَا مُوسَىٰ إِنِّي اصْطَفَيْتُكَ عَلَى النَّاسِ بِرِسَالَاتِي وَبِكَلامِي فَخُذْ مَا آتَيْتُكَ وَكُنْ مِنَ الشَّاكِرِينَ﴾ (اعراف / ۱۴۴).

### ۴-۲-۵. تفضیل

آخرین واژه «تفضیل» است. این واژه مانند ایثار به معنای برتری یافتن و برگزیده شدن است که گاهی به صورت مذموم مانند بالا گرفتن غضب، و در بیشتر موارد درباره امور پسندیده مانند برتری در علم و حلم به کار می‌رود.

### ۳-۵. واژه‌های دارای تقابلی معنایی با ایثار

برخی واژه‌ها با مفهوم ایثار در تضاد و تقابل هستند و درک آن‌ها به شناخت بیشتر مفهوم ایثار کمک می‌کند.

### ۱-۳-۵. بخل

یکی از این واژه‌ها «بخل» است که مشتقات آن در قرآن دوازده بار آمده است و بخیل کسی است که دیگران را در داشته خود شریک نمی‌کند و تمایلی ندارد که به دیگران کمک نماید. کسی که بخیل است، نمی‌تواند بخشنده باشد و در واقع نمی‌تواند مراتب همدلی و ایثار را طی نماید.

### ۲-۳-۵. قتر

«قتر» واژه دیگری است که از نظر معنایی به بخل نزدیک است و به فرد خسیس و تنگ نظر «قتر» می‌گویند که در قرآن به آن اشاره شده است.

### ۳-۳-۵. ضنّ

واژه دیگر، «ضنّ» است که مترادف با بخل است و به انسان بخیل «ضنین» گویند

۱. ای موسی، من تو را به مقام پیام‌رسانی خود و هم‌صحبتی خویش بر سایر مردم برگزیدم؛ پس آنچه را که به تو دادم کاملاً فراگیر و از شکرگزاران باش.

که در قرآن یک بار به آن اشاره شده است (ابن منظور، ۱۴۲۸: ۶۵۱/۵). قرآن کریم می‌فرماید: ﴿وَمَا هُوَ عَلَى الْعَيْبِ بِضَنِينٍ﴾ (تکویر/ ۲۴).

### ۵-۳-۴. شَحّ

آخرین واژه که از نظر درجه و شدت دقیقاً نقطه مقابل ایثار است، «شَحّ» می‌باشد. این صفت آخرین حد بخل است و در قرآن پنج بار به آن به صورت مفرد و جمع اشاره شده است. شَحّ حالتی است که فرد دوست ندارد و ناراحت می‌شود از اینکه کسی به دیگری کمک نماید و یا کسی دیگری را در داشته خود شریک نماید و حتی مانع کمک به وی نیز می‌شود. این واژه در قرآن نیز در نقطه مقابل ایثار به کار گرفته شده است (حشر/ ۹). آنچه از بررسی ترادف و تقابل معنایی ایثار برمی‌آید، نشان از این دارد که ایثار از خود گذشتن است و با انفاق و احسان فرق دارد. بر اساس مطالبی که به آن اشاره شد، دین اسلام رفتاری را ایثارگرانه می‌داند که اولاً خالصانه و برای جلب رضایت خداوند و نه مقاصد دنیوی باشد. دوم اینکه فرد در وقت نیازمندی ایثارگر باشد و دیگران را بر خود مقدم بداند، هرچند خود به آن مورد که می‌بخشد، نیاز داشته باشد. با این توضیحات به دنبال آن بودیم تا بر اساس هدف دوم مطالعه حاضر، به درک شبکه مفهومی همدلی و ایثار که معادل همدلی در قرآن است و بارها در قرآن به آن اشاره شده است، دست یابیم. بررسی پژوهش‌ها نشان می‌دهد که چنانچه همدلی پرورش یابد، احتمال بروز رفتارهای نوع‌دوستانه و خیرخواهانه بیشتر است (Irani, 2018: یاری‌قلی و بهادری خسروشاهی، ۱۳۹۷). اسلام تأکید فراوانی بر رفتارهای نوع‌دوستانه و عشق‌ورزیدن نسبت به اطرافیان دارد و ناراحت شدن به خاطر رنج و درد انسان‌ها و همدلی را نوعی رفتار متعهدانه نسبت به دیگران و یک ارزش در نظر می‌گیرد که می‌تواند آن‌قدر پر و بال بگیرد تا به مرحله‌ای برسد که فرد به قدری نسبت به دیگران احساس تعهد کند که حتی از نیازهای خود بگذرد و دیگران را چون خود ببیند. دین اسلام انسان را به بالاترین مراتب همدلی دعوت می‌کند و از انسان‌ها می‌خواهد که در شرایط سختی به کمک هم بشتابند، حتی اگر خودشان به کمک نیاز دارند. این

۱. و این رسول شما بر وحی از عالم غیب بخل نمی‌ورزد و شما را از علم وحی آگاه می‌سازد.



خواسته اسلام برای کامل شدن یک حرکت معنوی و نوعی رشد و تکامل است که شروع آن، درک دنیای روحی و روانی دیگران است و به دنبال آن رفتارهایی می‌آید که فراتر از درک شرایط دیگری است و به حل مشکلات و بحران‌های افراد، جامعه و اجرای فرامین الهی در حالی که خود فرد در رنج و سختی است، ختم می‌شود. مطالعات مرتبط با پژوهش حاضر نشان می‌دهد که در فرهنگ اسلامی از طریق ارائه نگرش‌های مثبت نسبت به رفتارهای حمایتی و به چالش کشیدن بی‌اعتنایی نسبت به گرفتاری‌های دیگران و بالا بردن حساسیت نسبت به اعمال خیرخواهانه، تلاش می‌شود افراد از نظر شخصیتی به گونه‌ای تربیت شوند که با دیگران همدلی نمایند و اعمال خیرخواهانه‌ای از جمله رسیدگی به حال یتام، عیادت بیماران و توجه به سالمندان را انجام دهند (هراتیان و احمدی، ۱۳۹۱). برای این حرکت معنوی که از یک مهارت (همدلی) شروع و به نائل شدن به مقام عبودیت و بندگی خداوند یعنی ایثار در راه خدا ختم می‌شود، بر اساس آیات قرآن و متون معتبر، مطالبی ارائه می‌گردد.

#### ۴-۵. حرکت از همدلی به ایثار

برای رسیدن به هدف دوم پژوهش حاضر در جهت رشد و پرورش همدلی و حرکت به سمت رفتارهای ایثارگرانه، پیشنهاداتی ارائه می‌گردد تا مهارت همدلی به رفتارهایی همچون جود، سخا، انفاق، احسان و ایثار تبدیل شود. اگرچه رسیدن به درجات بالای معنوی از دو طریق «سلوک و تلاش فردی» و «جذب و عنایت الهی» امکان‌پذیر است، اما مسیر جذب، قانونمندی‌های ویژه خود را دارد که فقط خداوند به آن آگاهی دارد (دولابی، ۱۳۸۳: ج ۱). لذا پر واضح است که دستیابی به مقامات عالی دین مانند ایثار را باید نه به عنوان یک نقطه که دفعتاً دسترسی به آن امکان‌پذیر است، بلکه به صورت یک مسیر تربیت دینی در نظر گرفت. در ادامه، ۷ راهکار برای ایجاد و انتقال فرهنگ ایثار ارائه می‌گردد که اجرای آن‌ها در رسیدن به رفتارهای ایثارگرانه مؤثر و کارآمد می‌باشد.

#### ۴-۵-۱. تعلیم و تربیت اسلامی

تقوی (۱۳۹۰) در مطالعه خود تحت عنوان نظریه پذیرش، پردازش و پرورش دین،

رویکردی را جهت پرورش فرهنگ ایثار و شهادت در افراد ارائه نموده است که در چهارچوب تعلیم و تربیت اسلامی اتفاق می‌افتد و نقش خانواده و آموزش و پرورش را در ایجاد مفاهیم عالی دین از جمله ایثار و انتظار فرج، بسیار برجسته و مهم می‌داند. این الگوی تربیت دینی، شامل سه مرحله پردازش دین، پذیرش دین و پرورش دین می‌باشد. در هر مرحله، مربی بر اساس الگویی خاص پیش می‌رود که بدین شرح است:

#### ۱-۱-۴-۵. پردازش دین

در مرحله پردازش، مفاهیم مبنایی دین آموزش داده می‌شود و تأکید بر فهم و درک یادگیرنده است و پرداختن بیش از حد به جزئیات دین در این مرحله، مدّ نظر نیست؛ یعنی آموزش مفاهیمی چون ایثار و شهادت قبل از اینکه فرد، کلیت دین را درک کرده باشد و حتی به اختیار پذیرفته باشد، نمی‌تواند اثربخش باشد. این مرحله از تربیت اسلامی اثربخش، قبل از بلوغ صورت می‌پذیرد.

#### ۲-۱-۴-۵. پذیرش دین

در مرحله پذیرش، فرد به صورت انتخابی و اختیاری در معرض پذیرش پیام کلی دین قرار می‌گیرد. شریفی و اسلامیه (۱۳۸۷) معتقدند که پذیرش باید همراه با خواست و اراده مرتبی باشد؛ وگرنه در درازمدت دوام لازم را ندارد. این مرحله از تربیت اسلامی در دوران بلوغ صورت می‌گیرد.

#### ۳-۱-۴-۵. پرورش دین

در مرحله پرورش، دستورات الهی در درون فرد و در سطح جامعه برای یادگیرنده تبیین می‌شود و به میزانی که نظام آموزشی موفق شود فرد را در طی این مراحل هدایت نماید، مفاهیم عالی‌تر دین مانند ایثار و شهادت گسترش پیدا می‌کند. این مرحله پس از دوران بلوغ ارائه می‌گردد. بر اساس اصل پرورش در تربیت اسلامی، چنانچه بعد از پردازش و پذیرش دین، فرد از ادامه مسیر باز ماند، تنها به دین حداقلی بسنده کرده است (حسینی‌شاهرودی، ۱۳۸۲). بنابراین نظام آموزش دینی باید ظرفیت پاسخ به متعلمانی که چشم به شاه‌قله‌های دین و رسیدن به کمال را دارند، داشته باشد (تقوی، ۱۳۹۰: ۹۷).

## ۵-۴-۲. پیرایش از غفلت، آسیب‌های نفس و زشتی‌های اخلاقی برای حرکت به سمت زیبایی‌های اخلاقی

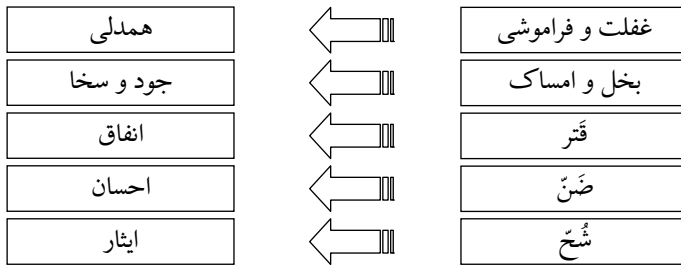
یکی از مهم‌ترین موانع رفتارهای همدلانه، غفلت است که باید کنار گذاشته شود. انصاری از غفلت به مهلکهٔ دهشتناک تعبیر کرده است و راه بیرون رفتن از آن را تمسک جستن به نقطه مقابل غفلت یعنی ذکر و تذکر معرفی کرده است (انصاری، ۱۳۹۵: ۲۹۹). کنار گذاشتن غفلت، انسان را به سمت مرحله جدیدی از زندگی یعنی پینش سوق می‌دهد؛ به طوری که فرد خواسته یا ناخواسته به سمت خودآگاهی، خودشناسی و به چالش کشیدن خویشتن خویش گام برمی‌دارد و صفات و خصیصه‌های بد خویش را می‌بیند و با آن‌ها به مبارزه برمی‌خیزد. برخی از آسیب‌های نفس که انسان را از فداکاری در راه خداوند دور می‌کند، بخل و امساک، قتر، صنّ و شحّ است. بعد از اینکه انسان درون‌نگری کرد و تشخیص داد که بخیل است و تمایلی به کمک به دیگران ندارد، وقت آن می‌رسد که این آسیب را از خود دور نماید.

انصاری اولین راه زدایش بخل را تقویت و عمق‌بخشی به ایمان می‌داند و بیان می‌دارد که ایمان سطحی و حداقلی نمی‌تواند در مقابله با بخل و شحّ کارساز باشد. در ادامه، تقوا یعنی حفظ و نگهداری خود از آسیب‌های درونی و بیرونی و طاعت خداوند می‌تواند نجات‌دهندهٔ انسان بخیل از بخل و شحّ باشد. شناخت صفات خداوند و تصحیح عقاید و دیدگاه‌ها، راه حل دیگری برای نجات از صفت بخل و شحّ است (همان: ۲۱۴).

حضرت علی علیه السلام به نقل از طبرسی برای حرکت از بخل به ایثار چنین می‌فرماید:

«دَلِّلُوا أَخْلَاقَكُمْ بِالْمَحَاسِنِ، وَقَوِّدُوا إِلَى الْمَكَارِمِ، وَعَوِّدُوا أَنْفُسَكُمْ الْجَلْمَ، وَأَصْبِرُوا عَلَى الْإِثَارِ عَلَى أَنْفُسِكُمْ فِيمَا تَجْمُدُونَ عَنْهُ»؛ اخلاق خود را رام خوبی‌ها و کمالات کنید و آن را به سوی خصلت‌های والا بکشانید و خویشتن را به بردباری عادت دهید و در آنچه بخل می‌ورزید، با شکیبایی ایثار کنید.

بر اساس مطالب ارائه‌شده می‌توان با جایگزین نمودن خصلت‌های بد با امور نیک و پسندیده، به ایثار نزدیک شد. در شکل ۱ این حالت توصیف شده است.



شکل ۱: جایگزینی رذیلت‌ها با فضیلت‌ها

با توجه به آنچه در شکل یک مشاهده می‌شود، چنانچه غفلت و فراموشی کنار گذاشته شود، فرد می‌تواند به مهارت همدلی دست یابد. در واقع، غفلت مانعی برای همدلی است که ظهور و بروز آن را متوقف می‌نماید. محمدپور (۱۳۹۳) در مطالعه‌ای با عنوان «روابط علی - ساختاری همدلی، تئوری ذهن، غفلت، هوش اجتماعی و رفتارهای قلدری در دانش‌آموزان دوره متوسطه» نشان داد که بین غفلت والدین و همدلی فرزندان، رابطه معکوس و معناداری وجود دارد. غفلت به هر شکلی که باشد، چه غفلت از خدا، خود یا دیگران، عامل مسدودکننده همدلی است. برخی آیات قرآن کریم تأییدکننده این نتیجه می‌باشد. قرآن کریم می‌فرماید: ﴿أُولَئِكَ الَّذِينَ طَبَعَ اللَّهُ عَلَى قُلُوبِهِمْ وَسَمِعِهِمْ وَأَبْصَارِهِمْ وَأُولَئِكَ هُمُ الْعَافِلُونَ﴾<sup>۱</sup> (نحل/ ۱۰۸). بنابراین برای رهایی از غفلت باید به نقطه مقابل آن یعنی تذکر و ذکر خداوند روی آورد.

مفهوم بعدی بخل نام دارد که شامل امساک و خویشتن‌داری از چیزهایی است که شایسته نیست بر روی دیگران بسته شود و نقطه مقابل این مفهوم، جود و گشاده‌دستی است (راغب اصفهانی، ۱۳۹۰). انصاری (۱۳۹۳) برخی از راه‌های زدودن بخل را تقویت ایمان و تقوای الهی، شناخت صفات خداوند و تصحیح عقاید و دیدگاه‌های منفی درباره کمک کردن می‌داند. از دیگر رذایل اخلاقی که می‌تواند به فضیلت تبدیل گردد، مفهوم قنور می‌باشد. خداوند این واژه را در قرآن کریم و در مقابل واژه انفاق آورده است: ﴿قُلْ لَوْ أَنْتُمْ تَمْلِكُونَ خَزَائِنَ رَحْمَةِ رَبِّي إِذًا لَأَمْسَكْتُمْ خَشْيَةَ الْإِنْفَاقِ وَكَانَ الْإِنْسَانُ قَنُورًا﴾<sup>۲</sup> (اسراء/ ۱۰۰).

۱. آنان کسانی‌اند که خداوند بر دل‌ها و گوش و چشمانشان، مهر نهاده است و آنان همان غافلان‌اند.
۲. بگو اگر شما خزانه‌دار رحمت پروردگارتان بودید، قطعاً از ترس انفاق، چیزی به کسی نمی‌دادید و انسان تنگ‌نظر و بخیل است.

اصل لغوی قتر به معنای جمع کردن است و قنور کسی است که در نَفقه تنگ می‌گیرد (فراهیدی، ۱۴۰۹: ۱۲۴). قتر شدت امساک و تنگ نظری را نشان می‌دهد. ضَنْ نیز نوعی بخل است، با این تفاوت که بخل داشتن در امری با ارزش می‌باشد. مفهوم آخر به شَح اشاره دارد که می‌تواند با احسان به عنوان یک عمل نیک جایگزین گردد. اصل شَح به معنای منعی است که همراه با حرص باشد (ابن فارس، ۱۴۰۴). این رذیلت بدترین و آخرین حد بخل است و ویژگی کسی است که از مشاهده خیر رساندن به دیگران ناراحت شده و مانع آن می‌شود. رابطه همنشینی شَح با ایثار در آیه ۹ سوره حشر آمده است: ﴿وَالَّذِينَ تَبَوَّؤُوا الدَّارَ وَالْإِيمَانَ مِنْ قَبْلِهِمْ يُحِبُّونَ مَنْ هَاجَرَ إِلَيْهِمْ وَلَا يَجِدُونَ فِي صُدُورِهِمْ حَاجَةً مِمَّا أُوتُوا وَيُؤْثِرُونَ عَلَىٰ أَنْفُسِهِمْ وَلَوْ كَانَ بِهِمْ خَصَاصَةٌ وَمَنْ يُوقِ شُحَّ نَفْسِهِ فَأُولَٰئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ﴾<sup>۱</sup>.

### ۳-۴-۵. تقویت نرم‌دلی به عنوان یک صفت فطری در وجود انسان برای حرکت به سمت ایثار

هر صفت نیک در وجود انسان، تجلی صفات الهی است و انسان به عنوان مظهر اسماء و صفات خداوند، این توانایی را دارد که خصایص والای انسانی را در خود رشد دهد. نقطه مقابل نرم‌دلی، مفهوم درستی و سخت‌دلی است و حالتی نامبارک در قلب انسان است که باعث می‌شود فرد نسبت به جهان اطراف خود بی تفاوت باشد و درد و رنج دیگران برایش معنایی نداشته باشد. در قرآن و روایات از واژه «لینة» و «رِقَّة» برای نشان دادن صفت نرم‌دلی و نرمش استفاده شده است که نقطه مقابل درستی و سخت‌دلی یعنی «قسوة» است که تمام این حالات از ویژگی‌های قلب انسان است. نتایج مطالعات نشان می‌دهد که قساوت قلب بر خلاف فطرت انسان است؛ چرا که انسان فطرتاً نرم‌دل و تأثیرپذیر است، اما عواملی چند از جمله غفلت و فراموشی باعث سقوط انسان به سوی قساوت قلب می‌شود (انصاری، ۱۳۹۵: ۳۳۸-۳۴۳).

۱. و کسانی که در دارالهِجره [مدینه] و ایمان، قبل از مهاجران جای گرفتند و کسانی را که [از مکه] به سویشان هجرت نمودند، دوست می‌دارند و در دل، نیازی به آنچه [از فیء] به مهاجران داده شده، احساس نمی‌کنند و اگرچه خود شدیداً در فقر هستند، ولی مهاجران را بر خود مقدم می‌دارند و کسانی که از بخل نفس محافظت شوند، آنان همان رستگاران‌اند.

#### ۴-۴-۵. به چالش کشیدن انگاره‌های منفی درباره ایثار

اگر انگاره‌های منفی درباره رفتارهای ایثارگرانه کنار زده شود، افراد نگاه مثبت و فطری خود را نسبت به این رفتار پیدا می‌کنند. برخی از باورها و انگاره‌های منفی که در جامعه باب شده است، این است که کمک به دیگران دردسر دارد و یا چراغی که به خانه رواست، به مسجد حرام است. این باورهای غلط باعث شده است که روحیه همدلی و کمک به دیگران به مرور زمان در میان مردم کم‌رنگ شود. همان‌طور که شرح آن گذشت، فرزندان را در محیط خانه باید به گونه‌ای تربیت نمود تا با خصلت‌های والای انسانی آشنا گردند و احساس لذتی را که ماحصل کمک به هم‌نوع و رفع گرفتاری‌های دیگران است، بچشند و این رفتارهای خیرخواهانه در مدرسه و اجتماع تقویت گردد. در کنار تربیت اسلامی که از کودکی آغاز می‌شود، توجه به عالم هستی می‌تواند شروع مناسبی باشد. بعد از اینکه فرد با هستی آشتی کرد و از تنهایی، انزوا و خودخواهی خود را نجات داد، می‌تواند با درون‌نگری، انگاره‌ها و تصورات غلط درباره ایثار و فداکاری را به چالش بکشد. شناخت‌های معیوب درباره هستی و انسان‌ها باعث می‌شود که فرد نگرش منفی به موضوعات پیدا کند. افکار مثبت را باید جایگزین افکار منفی کرد و از تجربه‌های کم شروع نمود تا یک رفتار شکل پیدا کند.

#### ۵-۴-۵. آموزش مهارت‌ها و صفات اخلاقی مرتبط با ایثار

سایر مهارت‌های هم‌نیاز برای رسیدن به ایثار باید آموخته شود. دانش‌آموزان باید با سواد عاطفی آشنا شوند و هیجانات و احساسات را به درستی بشناسند و بیان کنند. برای حرکت از همدلی به ایثار باید ارزش‌هایی که باعث تقویت همدلی می‌شوند، آموزش داده شوند و این آموزش‌ها بهتر است از دوران کودکی تا نوجوانی آموخته شود. آموزش نوع دوستی و مهارت صلح و آشتی در دوران کودکی بسیار مهم است.

#### ۵-۴-۶. الگوسازی از دوران کودکی

استفاده از الگوی شهامت و ایثار در حرکت از مهارت‌های زندگی به سوی مهارت‌های بندگی و عبور از همدلی به ایثار بسیار مؤثر است. نتایج مطالعات روان‌شناسان نشان می‌دهد که یکی از مهم‌ترین و مؤثرترین روش‌های یادگیری در افراد و به ویژه کودکان،

استفاده از الگوهاست. در دین اسلام، الگوی ایثار فراوان یافت می‌شود. اگر نگاهی به شرح حال و زندگی نامه پیامبران و امامان علیهم‌السلام داشته باشیم، متوجه معنای همدلی و ایثار به معنای واقعی و درست کلمه می‌شویم. تمام پیامبران و برگزیدگان الهی زندگی سختی داشته‌اند و رسالت آن‌ها کمک به مردم و روشن ساختن آن‌ها و حل مشکلاتشان بوده است. امامان علیهم‌السلام نیز این گونه زندگی کرده‌اند و زندگی خود را در راه رضای خدا و مسیری که مورد علاقه خداست، صرف کرده‌اند. خداوند در قرآن به این مطلب اشاره کرده است: ﴿وَمِنَ النَّاسِ مَن يَشْرِي نَفْسَهُ ابْتِغَاءَ مَرْضَاتِ اللَّهِ وَاللَّهُ رَؤُوفٌ بِالْعِبَادِ﴾ (بقره/ ۲۰۷). محققان تفاسیری از این آیه و شأن نزول آن آورده‌اند. قرائتی در تفسیر این آیه، به این مطلب اشاره می‌کند که ابن ابی‌الحدید از علمای قرن هفتم اهل سنت، در شرح *نهج البلاغه* خود آورده است که تمام مفسران گفته‌اند این آیه درباره علی بن ابی‌طالب علیه‌السلام نازل شده است که در لیلۃ المبیت به جای رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم در بستر ایشان خوابید (قرائتی، ۱۳۸۸).

#### ۵-۴-۷. درک حقیقت پروردگار و تقویت ارتباط با خداوند

در طول تاریخ، انسان‌هایی بوده‌اند که با شناخت حقیقی خداوند، از خود گذشتند و به مرتبه ایثار رسیدند. هر قدر انسان نسبت به تکالیفی که از جانب خداوند بر عهده اوست، دقت و توجه بیشتری نشان دهد و بر کیفیت ارتباط خود با خداوند تمرکز بیشتری داشته باشد، ارتباط او با خدا عمیق‌تر می‌شود و هر اندازه ارتباط انسان با خدا عمیق‌تر گردد، بروز رفتارهای اخلاقی از جمله ایثار جان و مال در راه خدا بیشتر می‌شود. درک عظمت خداوند آن قدر تأثیرگذار است که ساحران را در زمان حضرت موسی علیه‌السلام و در یک لحظه کوتاه متحول نمود (ر.ک: طه/ ۷۳).

### نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با هدف فهم همدلی در ادبیات قرآنی و شناخت منظومه مفهومی آن در قرآن کریم صورت پذیرفت. برای دستیابی به اهداف پژوهش با استفاده از روش

۱. و بعضی از مردم از جان خود در راه رضای خدا در می‌گذرند و خدا با چنین بندگان رثوف و مهربان است.

تحلیل مفهومی به بررسی آیات قرآن کریم و متون معتبر اسلامی پرداخته شد. نتایج پژوهش حاضر نشان داد که در مکتب قرآن، دوستی و برادری، نیکوکاری، انفاق، وحدت و تفرقه نداشتن، الفت و مهربانی بین قلب‌ها، واژه‌های معادل با همدلی هستند که به تناسب محتوا در بخش‌های مختلفی از قرآن آمده‌اند؛ اما ایثار عمیق‌ترین مفهومی است که می‌تواند معنای همدلی را از نگاه قرآن انتقال دهد. یاری‌قلی و بهادری خسروشاهی (۱۳۹۷) نیز به نتایج مشابهی در این زمینه رسیده‌اند. در مکتب قرآن، از همدلی در رفتارهایی مانند صدقه دادن (بقره/۲۶۵)، انفاق کردن (بقره/۲۶۷) و سایر فعالیت‌های خیرخواهانه مانند تعاون و همکاری، ارتباط و عمل خیر برای دیگران به‌عنوان مفهوم نزدیک به همدلی یاد می‌شود؛ اما آنچه بارها در آیات قرآن به آن اشاره شده است، ایثار کردن و گذشتن از مال و جان خود در راه رضای خداست.

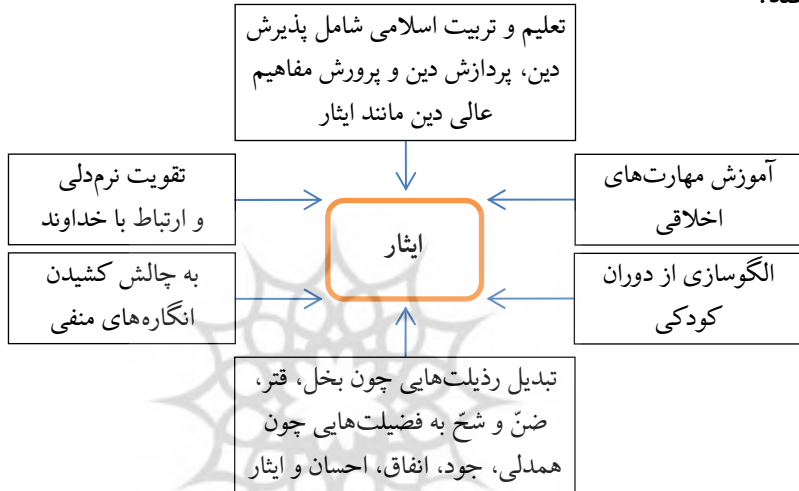
یافته‌های نوئین، کجیاف و فرودستان نشان می‌دهد که ایثار نوعی رفتار درونی شده است که از همدلی شروع شده و از آن ناشی می‌شود. همدلی، خود را به جای دیگران گذاشتن از نظر اجتماعی، ادراکی و عاطفی است و نقطه مشترک استدلال اخلاقی و رفتار مطلوب اجتماعی است. هر چه فرد به سطح بالاتری از استدلال اخلاقی دست یابد، بیشتر به رفتارهای مطلوب اجتماعی و ایثارگرانه روی می‌آورد (نوئین، کجیاف و فرودستان، ۱۳۹۲: ۲۱۸). بنابراین با افزایش سطح استدلال اخلاقی، همدلی به‌عنوان نقطه مشترک اخلاق و رفتار مطلوب اجتماعی ارتقاء پیدا می‌کند و در نهایت می‌تواند به ایثار به‌عنوان یک رفتار مطلوب اجتماعی جامعه‌پسند برسد.

از دیگر نتایج به دست آمده از مطالعه حاضر، ارائه راهکارهایی برای حرکت از همدلی به سمت ایثار بود. در این راستا مدلی ارائه گردید که در شکل ۲ آورده شده است. در این زمینه، یاری‌قلی و بهادری خسروشاهی معتقدند که در پرتو تعالیم اسلامی می‌توان به رشد و شکوفایی و بالندگی بیشتر در رابطه با همدلی دست یافت. تقوی (۱۳۹۰) در مطالعه خود، الگویی را ارائه نموده است که در پرتو آن می‌توان فرهنگ ایثار و شهادت را منتقل نمود. بر اساس یافته‌های پژوهش حاضر می‌توان الگوی مفهومی مسیر رسیدن به «ایثار» را پیشنهاد نمود. ارتباط ایثار با مفاهیم ارائه‌شده از نوع ارتباط اندراجی است. در ارتباط اندراجی، بر اساس یافته‌های باقری (۱۳۸۷)، برخی مفاهیم در



ذیل مفهوم دیگری قرار می‌گیرند و بُعد یا ابعادی را تشکیل می‌دهند.

در این الگوی مفهومی که در شکل ۲ آمده است، مسیر بروز رفتارهای ایثارگرانه مشخص شده است و چنانچه انسان گامی را برای تحقق مقوله‌های ارائه‌شده بردارد، می‌تواند به خصلت ایثار و فداکاری با مال و جان در راه خدا دست یابد. مهم‌ترین گام، تعلیم و تربیت اسلامی است که زمینه بروز رفتارهای انسان‌دوستانه را فراهم می‌کند.



شکل ۲: تدوین مدل راه‌های رسیدن به ایثار

درخشان معتقد است که دفاع از سرزمین، عقاید و معیارهای اخلاقی درونی شده، یک رفتار مطلوب اجتماعی است که فرد به واسطه معیارهای اخلاقی درونی شده جامعه‌پسند و با از خودگذشتگی به این رفتارها روی می‌آورد (درخشان، ۱۳۸۷: ۸۵). مالتی و همکاران (Malti & Partners, 2009) در پژوهشی، به بررسی رابطه همدلی، انگیزش اخلاقی و رفتارهای مطلوب اجتماعی پرداختند و نتایج آن نشان داد که رفتار مطلوب اجتماعی با همدلی، رابطه مثبت و معناداری دارد. با توجه به اینکه ایثار، یک رفتار مطلوب اجتماعی است، بنابراین می‌توان با پرورش همدلی و افزایش کیفیت و سطوح همدلی، به رفتارهای ایثارگرانه به عنوان یک رفتار فرااجتماعی دست یافت. ایثار مراتبی دارد و این نشان می‌دهد که راه نزدیک شدن به سرچشمه نور الهی،

راهی طولانی است. اگر بخواهیم ایثار را سطح‌بندی نماییم و جزئی‌تر به آن نگاه کنیم، ایثار از گذشتن از دارایی‌های خود تا ایثار جان - که انسان همه دارایی خود یعنی جاننش را در راه خدا و برای خدا تقدیم می‌کند، درجه‌بندی می‌شود. در این حرکت، برخی از مردم به بالاترین حد ایثار یعنی از خودگذشتگی و شهادت در راه خدا و امر او می‌رسند و این دور از دسترس نیست. مصداق عینی و بارز افرادی که در راه خدا از جان مایه گذاشتند، شهدا و ایثارگران هستند. این مقام آن‌قدر ارزشمند و والاست که به فرموده قرآن کریم، شهیدان زنده‌اند و نزد خداوند روزی می‌گیرند: ﴿وَلَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْوَاتًا بَلْ أَحْيَاءٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ يُرْزَقُونَ﴾<sup>۱</sup> (آل عمران / ۱۶۹).

گذشتن از جان بسیار ارزشمند است و این یکی از برترین اعمال در نزد خداوند است؛ زیرا طبیعت و فطرت آدمی، بر حب ذات و محبت به خویشتن خویش سرشته شده است و گریز از مرگ یک رویداد فطری است. انسانی که به بالاترین مراتب صفت ایثار می‌رسد، فطرت را که ریشه در عمق وجود دارد، به فاطر باز می‌گرداند و منفعت‌گرایی و سوداندیشی را که یکی از گرایش‌های فطری انسان است، در تقدیم جان خویش در راه رضای خدا می‌داند. بنابراین کسی که خواهان رسیدن به مرتبه ایثار است، تصمیم می‌گیرد که راه خود را انتخاب می‌کند و حرکت خود را آغاز می‌نماید تا مصداق آیه ﴿وَالسَّابِقُونَ السَّابِقُونَ﴾ (واقع/ ۱۰) واقع شود؛ همان افرادی که در کارهای خیر از همدیگر سبقت می‌گیرند و مقربان درگاه حق تعالی هستند. این حرکت همان همراهی با حق است که در آن، اشتیاق و بی‌قراری برای رسیدن به قرب الهی وجود دارد یا به وجود می‌آید و انسان را به سمت حیات طیبه و زندگی پاک و نورانی سوق می‌دهد.

۱. و البته پندارید که شهیدان راه خدا مرده‌اند؛ بلکه زنده‌اند [به حیات ابدی] و در نزد خدا منتعم خواهند بود.

## کتاب‌شناسی

۱. قرآن حکیم و شرح آیات منتخب، ترجمه ناصر مکارم شیرازی، چاپ پنجم، قم، اسوه، ۱۳۹۰ ش.
۲. ابن فارس، ابوالحسین احمد، ترتیب معجم مقانیس اللغه، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۸۷ ش.
۳. ابن منظور افریقی مصری، ابوالفضل جمال‌الدین محمد بن مکرم، لسان العرب، بیروت، دار الفکر، ۱۴۲۸ ق.
۴. ابوالقاسمی، عباس، «اعتباریابی و روایی مقیاس بهره همدلی برای دانش‌آموزان دبیرستانی»، فصلنامه مطالعات روان‌شناختی، سال پنجم، شماره ۴ (پیاپی ۲۱)، زمستان ۱۳۸۸ ش.
۵. انصاری، محمدعلی، سودای نفس؛ شناخت آسیب‌های نفس در پرتو قرآن کریم، چاپ دوم، مشهد، بیان هدایت نور، ۱۳۹۵ ش.
۶. ایزوتسو، توشیهیکو، خدا و انسان در قرآن، ترجمه احمد آرام، چاپ چهارم، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۶۸ ش.
۷. ایزوتسو، توشیهیکو، مفاهیم اخلاقی - دینی در قرآن مجید، ترجمه فریدون بدره‌ای، چاپ دوم، تهران، فرزانه روز، ۱۳۸۸ ش.
۸. باقری، خسرو، درآمدی بر فلسفه تعلیم و تربیت جمهوری اسلامی ایران، تهران، علمی و فرهنگی، ۱۳۸۷ ش.
۹. تقوی، سیدمحمدرضا، «نظریه پردازش، پذیرش و پرورش دین: رویکردی نرم برای انتقال فرهنگ ایثار و شهادت»، دوفصلنامه تربیت اسلامی، سال ششم، شماره ۱۲، بهار و تابستان ۱۳۹۰ ش.
۱۰. تیممی آمدی، عبدالواحد بن محمد، غرر الحکم و درر الکلم، ترجمه و شرح سیدهاشم رسولی محلاتی، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۷۸ ش.
۱۱. حاتمی، سعیده، مقایسه میزان همدلی در نوجوانان جامعه پسنند، زورگو و قربانی، پایان‌نامه کارشناسی ارشد روان‌شناسی، دانشکده علوم تربیتی و روان‌شناسی دانشگاه اصفهان، ۱۳۹۰ ش.
۱۲. حسینی شاهرودی، سیدمرتضی، تعریف و خاستگاه دین، مشهد، آفتاب دانش، ۱۳۸۲ ش.
۱۳. درخشان، ف.، «ابعاد مختلف جهانی شدن و تأثیر آن بر هنجارهای فرهنگی ایثار و شهادت»، چکیده مقالات همایش ملی ترویج هنجارهای فرهنگی ایثار و شهادت، اصفهان، ۱۳۸۷ ش.
۱۴. دولابی، محمداسماعیل، طوبای محبت، تهران، محبت، ۱۳۸۳ ش.
۱۵. راد، علی، مبانی کلامی امامیه در تفسیر قرآن (با رویکرد نقادانه به آرای ذمبی، عسکال و رومی)، تهران، سخن، ۱۳۹۰ ش.
۱۶. راغب اصفهانی، ابوالقاسم حسین بن محمد، مفردات الفاظ قرآن کریم، ترجمه حسین خدایرست، چاپ چهارم، قم، نوید اسلام، ۱۳۹۰ ش.
۱۷. سلطان‌القرائی، خلیل، و جواد مصرآبادی، «بررسی تطبیقی دیدگاه اسلام و کارل راجرز نسبت به ماهیت و کمال انسانی»، دوفصلنامه تربیت اسلامی، سال دوم، شماره ۴، بهار و تابستان ۱۳۸۶ ش.
۱۸. سیادت، ع.، «بررسی نقش مدیریت و رهبری سازمانی بر ترویج هنجارهای فرهنگی ایثار و شهادت»، چکیده مقالات همایش ملی ترویج هنجارهای فرهنگی ایثار و شهادت، اصفهان، ۱۳۸۷ ش.
۱۹. سیدی، سیدحسین، و علی رفیعی، «معناشناسی ایثار در قرآن کریم»، مجله انجمن ایرانی زبان و ادبیات عربی، شماره ۳۲، پاییز ۱۳۹۳ ش.
۲۰. شریفی، اصغر، و فاطمه اسلامیه، «بررسی رابطه میان یادگیری سازمانی و به کارگیری فناوری‌های ارتباطات و اطلاعات در دانشگاه آزاد اسلامی واحد گرمسار در سال تحصیلی ۸۶-۸۷»، فصلنامه رهیافتی‌نودمدیریت‌آموزشی، سال اول، شماره ۲، زمستان ۱۳۸۷ ش.

۲۱. طبری، ابوجعفر محمد بن جریر، *جامع البیان فی تفسیر القرآن*، بیروت، دار المعرفه، ۱۴۱۲ ق.
۲۲. عزیزی، بیتا، ثریا قطبی، حسن نجفی، و اکبر رهنما، «واکاوی مؤلفه‌های رفتاری ایثار با رویکردی به قرآن و حدیث»، *دوفصلنامه پاسداری فرهنگی انقلاب اسلامی*، سال هفتم، شماره ۱۵، بهار و تابستان ۱۳۹۶ ش.
۲۳. علوی، سیدجعفر، *مهارت‌های زندگی با نگاه دینی*، مشهد، دانشگاه علوم اسلامی رضوی، ۱۳۸۹ ش.
۲۴. فراهیدی، خلیل بن احمد، *کتاب العین*، چاپ دوم، قم، هجرت، ۱۴۱۰ ق.
۲۵. قرائتی، محسن، *تفسیر نور*، تهران، مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن، ۱۳۸۸ ش.
۲۶. کلینی، ابوجعفر محمد بن یعقوب، *الکافی*، تحقیق و تعلیق علی اکبر غفاری، چاپ سوم، تهران، دار الکتب الاسلامیه، ۱۳۶۷ ش.
۲۷. کومیز، جرال آر.، و لو روی بی. دینلز، *پژوهش فلسفی: تحلیل مفهومی*، ترجمه خسرو باقری، ۱۳۸۷ ش.
۲۸. محمدپور، فاطمه، *روابط علی - ساختاری همدلی، تئوری ذهن، غفلت، هوش اجتماعی و رفتارهای قلدری در دانش آموزان دوره متوسطه*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد روان‌شناسی تربیتی، دانشکده علوم تربیتی و روان‌شناسی دانشگاه تبریز، ۱۳۹۳ ش.
۲۹. محمدی ری شهری، محمد، *دانشنامه قرآن و حدیث*، قم، دار الحدیث، ۱۳۹۰ ش.
۳۰. مصطفوی، حسن، *تفسیر روشن*، تهران، دار الکتب الاسلامیه، ۱۳۸۰ ش.
۳۱. مطهری، مرتضی، *انسان کامل*، تهران، صدرا، ۱۳۶۷ ش.
۳۲. نوئین، آرمتا، محمدباقر کجباف، و مهرنوش فرودستان، «رفتارهای مطلوب اجتماعی و ایثارگری در شهروندان اصفهانی»، *مجله جامعه‌شناسی کاربردی*، سال بیست و چهارم، شماره ۲ (پیاپی ۵۰)، تابستان ۱۳۹۲ ش.
۳۳. هراتیان، عباسعلی، و محمدرضا احمدی، «رابطه حرمت خود بر همدلی نوجوانان»، *فصلنامه روان‌شناسی و دین*، سال پنجم، شماره ۱ (پیاپی ۱۷)، بهار ۱۳۹۱ ش.
۳۴. یاری قلی، بهبود، و جعفر بهادری خسروشاهی، «بررسی تطبیقی مفهوم همدلی از منظر روان‌شناسی و مبانی اسلامی»، *فصلنامه سبک زندگی اسلامی با محوریت سلامت*، سال دوم، شماره ۳، تابستان ۱۳۹۷ ش.
۳۵. یقینی، سمیه، *مقایسه مکانیسم‌های دفاعی، همدلی و مهارت‌های ارتباطی در پرستاران و کمک‌بهبازان*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد روان‌شناسی، دانشکده علوم انسانی دانشگاه آزاد اسلامی شاهرود، ۱۳۹۴ ش.
36. Batson, C. Daniel, "These things called empathy: Eight related but distinct phenomena", in: Jean Decety & William Ickes (Eds.), *The social neuroscience of empathy*, 2009.
37. Batson, C. Daniel & Bruce D. Duncan & Paula Ackerman & Terese Buckley & Kimberly Birch, "Is Empathic Emotion a Source of Altruistic Motivation?", *Journal of personality and Social Psychology*, Vol. 40(2), 1981.
38. Brunel, Marie-Lise, & Louise Dupuy-Walker, "Empathy at the service of pedagogical expertise", in: *Lecture Delivered at the Fifth Congress of Airpe*, 1988.
39. Damon, William, *Empathy, Shame, Guilt, The Moral Child*, New York, 1988.
40. Davis, Mark H., *Empathy: A Social Psychological Approach*, Washington D. C., Brown & Benchmark, 1994.
41. Duan, Changming & Clara E. Hill, "The current state of empathy research", *Journal of Counseling Psychology*, Vol. 43(3), 1996.
42. Eisenberg, Nancy & Richard A. Fabes & Gustavo Carlo & Debra Troyer & Anna Lee

- Speer & Mariss Karbon & Galen Switzer, "The relations of maternal practices and characteristics to children's vicarious emotional responsiveness", *Child Development*, Vol. 63(3), 1992.
43. Francis, Leslie J. & Jennifer S. Croft & Alice Pyke, "Religious diversity, empathy, and God images: Perspectives from the psychology of religion shaping a study among adolescents in the UK", *Journal of Beliefs & Values*, Vol. 33(3), 2012.
44. Graziano, William G. & Meara M. Habashi & Brad E. Sheese & Renée M. Tobin, "Agreeableness, empathy, and helping: A person x situation perspective", *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol. 93(4), 2007.
45. Grusec, Joan E., & Sandra L. Skubiski, "Model nurturance, demand characteristics of the modeling experiment, and altruism", *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol. 14(4), 1970.
46. Hardy, Sam A. & Lawrence J. Walker & David D. Rackham & Joseph A. Olsen, "Religiosity and adolescent empathy and aggression: The mediating role of moral identity", *Psychology of Religion and Spirituality*, Vol. 4(3), 2012.
47. Hoffman, Martin L., "Empathy, social cognition, and moral action", in: William M. Kurtines & Jacob L. Gewirtz (Eds.), *Handbook of Moral Behavior and Development*, Bd. 1, 1991.
48. Irani, Annahita S., "Positive Altruism: Helping that Benefits Both the Recipient and Giver", *Master of Applied Positive Psychology (MAPP) Capstone Projects*, 2018.
49. Kagan, Jerome, *The Nature of the Child*, Basic Books, 1984.
50. Malti, Tina & Michaela Gummerum & Monika Keller & Marlis Buchmann, "Children's Moral Motivation, Sympathy, and Prosocial Behavior", *Child Development*, Vol. 80(2), 2009.
51. Moore, Chris & Kiran Pure & David Furrow, "Children's Understanding of the Modal Expression of Speaker Certainty and Uncertainty and Its Relation to the Development of a Representational Theory of Mind", *Child Development*, Vol. 61(3), 1990.
52. Peterson, Christopher & Martin E. P. Seligman, *Character Strengths and Virtues: A Handbook and Classification*, Vol. 1, Oxford University Press, 2004.
53. Siegel, Natalie M., *Kids Helping Kids: The Influence of Situational Factors on Peer Intervention in Middle School Bullying*, The University of North Carolina at Chapel Hill, 2008.
54. UNICEF Evaluation Office, *Global Evaluation of Life Skills Education Programmes*, New York, UNICEF, 2012.
55. Zak, Paul J., "The physiology of moral sentiments", *Journal of Economic Behavior & Organization*, Vol. 77(1), 2011.